

מדיניות החשמונאים כלפי האוכלוסייה הנכרית לאור חפירות ח' א־רסם ואתרים כפריים נוספים

אברהם פאוסט ועדי ארליך

המדיניות שנקטו החשמונאים כלפי האוכלוסיות באזורים שנכבשו בידיהם במהלך תקופת התפשטותם הצבאית, בעיקר באידומיאה, היא זה שנים סלע מחלוקת במחקר. לפי דעה אחת, החשמונאים נקטו מדיניות של גיור כפוי והאוכלוסייה המקומית נפגעה קשות במהלך מסעותיהם הצבאיים. לעומתה, יש דעה כי למעשה פגעו החשמונאים בעיקר במגזר העירוני המיוון, ואילו המגזר הכפרי, שממילא דמה למדי באורחות חייו לאוכלוסייה היהודית, לא נפגע.

הוויכוח על המציאות במגזר הכפרי נובע בעיקר מפרשנות המקורות ההיסטוריים ומהערכת השיקולים האפשריים שהנחו את החשמונאים במדיניותם, וכן מפרשנות הממצא הארכאולוגי ביישובים המרכזיים. למרבה הפתיעה, הדיון לא התבסס עד כה על הממצא הארכאולוגי ממגזר היישוב הכפרי – המקור היחיד העשוי לשפוך אור ישיר על הסוגיה.

את הממצאים מן המגזר הכפרי ניתן לבחון בבדיקה כמותית, כלומר על-ידי ניתוח חפירות רבות, גם אם הממצא בהם הוא דל ומועט (ראו למשל פאוסט וספראי 2005). ואולם מסיבות שונות, ובהן הצורך ברזולוציה גבוהה של תיארוך והיכולת לזהות את הגורם לפגיעה, וגם מאחר שענייננו בתקופה ההלניסטית, שאינה קשורה למעבר בין תקופות ארכאולוגיות, ראוי יותר לדעתנו להתמקד בבדיקה "איכותית" של אתרים שהמידע עליהם טוב יותר. במאמר זה בכוונתנו לפיכך לבדוק את הממצא הארכאולוגי מכמה אתרים לא־עירוניים שנחפרו בשנים האחרונות, ובעיקר הממצאים בח' א־רסם, במטרה לשפוך אור חדש על השאלה הנדונה.

* תודתנו לפרופ' יהושע שוורץ, פרופ' זאב ספראי, פרופ' עמוס קלונר, פרופ' איל רגב וד"ר אייל ברוך, על שקראו את המאמר ועל הערותיהם והצעותיהם. האחריות לרעיונות המובאים בו ולכל שגיאה היא כמובן שלנו בלבד. כן אנו מודים לקרן קרוטהמר, לקרן קושיצקי ולקרן מוסקוביץ על סיוען לחפירות תל עיטון. החפירות הסתייעו גם בתרומה נדיבה שניתנה לזכרה של איילין לויין-בארד מאת ילדיה ובני משפחתה.

התפשטות יהודה בימי החשמונאים: הרקע ההיסטורי

המדינה החשמונאית נוסדה בתום תהליך ארוך שראשיתו במרד החשמונאי בראשות יהודה, מרד שהביא לביטול גזרות הדת ביהודה. יונתן, אחיו של יהודה, עמד בראש המרד לאחר התבוסה בקרב אלעשה ועד הצלחת המרד, והיה לכוהן גדול. שמעון, האחרון מבני מתתיהו שנותר בחיים, החליף את יונתן בראשות יהודה לאחר שזה נפל בשבי והנהיג אותה במשך פחות מעשור (142–134 לפני הספירה). הוא ביצר את יהודה וגבולותיה, כולל אזור שפלת לוד (חדיד), טיהרה מחילות מצב זרים, ופתח לה פתח לים (יפו) בכבשו אזורי גבול כדוגמת גזר והיה זה שביסס את יסודות המדינה החשמונאית (רפפורט תשמ"ד, 206–211; כשר תשמ"ח א, 31–47). שמעון נרצח בשנת 134 ובמקומו עלה לשלטון יוחנן הורקנוס בנו. במהלך שנות שלטונו של הורקנוס (134–104 לפני הספירה) התפשטה יהודה וגבולותיה התרחבו מאוד. בראשית שלטונו נאלץ הורקנוס להכיר במגבלות כוחו אל מול הסלווקים, אך לאחר זמן השתנו הנסיבות הפוליטיות והוא פתח בכיבושים נרחבים. ראשית ההתפשטות הייתה בעבר-הירדן, ואחר כך גם בשומרון ובאידומיאה. כיבוש אדום לווה ככל הנראה בגיור/התגיירות האוכלוסייה המקומית (להלן). בסך הכול התפשטה יהודה אל רוב אזורי הפנים של ארץ-ישראל, כלומר האזורים ההרריים והגבעיים שבין הנגב לצפון השומרון (רפפורט תשמ"ד, 211–219; כשר תשמ"ח א, 48–77). הורקנוס פתח את הפתח להשתלטות על האזורים הצפוניים יותר, וגם לאחר מותו נמשכה מדיניות זו. יהודה אריסטובלוס, בנו של יוחנן הורקנוס, ששלט אמנם רק כשנה, כבש את ארץ היטורים וכפה עליהם את הגיור (רפפורט תשמ"ד, 219–222; כשר תשמ"ח א, 78–84). התפשטותה של יהודה נמשכה גם אחר כך, בימי אלכסנדר ינאי, אלא שתקופה זו חורגת ממסגרת דיוננו.

הוויכוח בדבר מדיניות החשמונאים באזורים שכבשו

יחסם של החשמונאים לעמים שנכבשו זכה לדיונים רבים במחקר (למשל שוורץ 1991; 1993; כהן 1999, 110–119; ספראי תש"ס; שצמן תשס"ג; תשס"ו; רונן תשס"ג). בעקבות המקורות הכתובים (למשל מקבים א וב, ספר היובלים, וגם יוסף בן מתתיהו וסופרים יוניים), סברו חוקרים רבים כי היו אלו יחסי איבה, וכי כשעלה הדבר בידי החשמונאים, הם פגעו קשות ביישוב הנכרי בארץ-ישראל. לדעת שצמן, שפרסם באחרונה מאמר מסכם בעניין יחסי יהודים ונכרים בדורות הראשונים של החשמונאים, יהודה נקט מדיניות של הריגת הנכרים (למשל שצמן תשס"ג, 149, 156). יונתן ושמעון, בניגוד לו, עברו למדיניות של יד רכה יותר ונמנעו מסיבות שונות, הקשורות אולי למערכת היחסים הבינלאומית של יהודה, מהשמדת האוכלוסייה המקומית או מסילוקה, ובמקרים רבים הסתפקו בסילוק סממנים הקשורים בפולחן

האילי (שם, שם). יוחנן הורקנוס שינה מנוהגי קודמיו ועבר למדיניות של גיור כפוי של האוכלוסיות שנכבשו (שם, 149–150). לדעת שצמן, אפשר שמדיניות אגרסיבית זו נבעה מניסיון לחזור למדיניותו של יהודה, ואולי משום שעל קודמיו, שחרגו ממנה, נמתחה ביקורת, אך גם כי מצב היחסים הבינלאומיים אפשר זאת (שם, 157). לאור הממצא הארכאולוגי, ובראש ובראשונה התגליות ממרשה, סבור שצמן כי עיקר ההתפשטות בימי יוחנן הורקנוס חלה בשלבים המתקדמים של שלטונו, משנת 113 לפני הספירה בערך ואילך (וראו קלונר תשנ"ב; בר"ג 1994). שצמן מציין כי בימיו של שליט זה הייתה תמורה במדיניות כלפי האוכלוסייה המקומית, ובמקום לגרשה היא גוירה, ואפילו בכפייה.

אשר לאדומים, המקורות ההיסטוריים סותרים זה את זה. יש המדברים על התקרבות בינם ובין היהודים ועל גיור בהסכמה, כעדות סטרבון, ויש, כגון יוסף בן מתתיהו והיסטוריון עלום בשם פתולמאיוס, המספרים על עימות וגיור כפוי (כהן 1999, 110–116). שצמן (תשס"ו) ערך באחרונה ניתוח מדויק של שלושת המקורות הללו והצביע על עדיפות עדויותיהם של פתולמאיוס ויוספוס על פני זו של סטרבון. לדעתו, עדותו של סטרבון אנאכרוניסטית ואינה קשורה כלל לכיבושי החשמונאים, ואילו שתי העדויות האחרות — על גיור כפוי או מותנה (הישארות בנחלות בהתניה של גיור) — מעוגנות יותר במידע ההיסטורי והארכאולוגי (וראו עוד להלן). קוקינוס (1998, 90–92), כמו שצמן, נוטה לקבל את עדויותיהם של יוסף בן מתתיהו ושל פתולמאיוס, ודוחה את סטרבון. לטענתו, תושבי החלק הצפוני והמערבי של אידומיאה היו למעשה פניקים מיוונים שאכן גוירו בכפייה. גם גודמן (1994, 75–76) מעדיף את עדותו של יוספוס בסוגיה זו (וראו גם בר-כוכבא תשס"ג, 9–10, הערה 11). גישה זו נתמכת בחפירות הארכאולוגיות במרשה, שנפגעה בשנת 111/112 לפני הספירה (קלונר תשנ"ב; 2003, וראו עוד להלן).

ראייה מעין זו של השתלשלות המאורעות שנלוו לכיבושי החשמונאים רווחה מאוד במהלך השנים וכאמור, עודה רווחת עד היום. עם זה, הועלו השגות על פרשנות זו של ההיסטוריה וכיום נפוצה גם דעה אחרת. כבר בשנות השישים של המאה שעברה ציין רפפורט (רפפורט תשכ"ז) כי ניתן לחלק את אוכלוסיית ארץ-ישראל לכמה קבוצות: שבטי נוודים, בעיקר באזורי הדרום; תושבי הערים ההלניסטיות; והאוכלוסייה המקומית ה"אוריינטלית", כלומר זו שלא השתלבה בחיי הפולייס. רפפורט, ובעקבותיו אחרים (למשל רונן תשס"ג; כהן 1999, 116–117; וראו גם שוורץ 1993), הדגישו את הניגוד שבין אוכלוסיית הערים המיונות לזו הכפרית האוריינטלית הנכרית, ואת הקרבה שבין זו האחרונה לאוכלוסייה היהודית.¹

¹ למעשה, יש אף הטוענים כי האדומים אינם "אתנוס" נפרד, אלא אוכלוסייה יהודאית במקורה, שנפרדה במהלך התקופה הפרסית מן היהודים ויצרה לעצמה זהות נפרדת (קוכמן תשמ"א). קוכמן אף טען כי גיור האדומים אינו אלא בדיה, וכי אין מדובר אלא באיחודם מחדש עם היהודים. תפיסה זו נדחתה כמובן, ובצדק, בידי רונן (תשס"ג, 126), שהראה כי למרות הדמיון בין היהודים לאדומים (להלן), הממצאים הארכאולוגיים ממרשה, וכך גם העדויות הספרותיות, מעידים שהאדומים היו קבוצה אתנית בפני עצמה. ראוי עוד להעיר כי דיונו של קוכמן בזהותם

רונן (תשס"ג) מפתח את גישתו של רפפורט. בעקבות חופרי מרשה (למשל קלונר 2003, 15–16), הוא מראה כי בפרטים חשובים ביותר יש דמיון בין נוהגים יהודיים לאדומיים. כך למשל התגלו מתקנים דמויי מקווה כבר בשלבים קדומים יחסית במרשה (קלונר תשנ"ב, 81; רוני תשס"ג, 127), וכן נחשף שם אוסטרקון ועליו חוזה נישואין אדומי קדום, הדומה ביותר לאלו היהודיים, המאוחרים ממנו (רוני, שם; קלונר ואשל תשנ"ד). קשר נוסף בין אדומים ליהודים מתבטא בנוהגי הקבורה: שיטת הקבורה במערות כוכים, שאפיינה את מרשה וסביבותיה במאות הג' והב' לפני הספירה (קלונר תשנ"ב; 2003, 21–30), המשיכה להתקיים בשלהי התקופה ההלניסטית ובתקופה הרומית הקדומה ביהודה, ויש הרואים את אידומיאה כחוליה המקשרת בין אלכסנדריה ההלניסטית הקדומה לירושלים של ימי בית שני (אורן ורפפורט 1984, 149–151; קלונר וזיסו תשס"ג, 34–36). גם ברית המילה היא מנהג שמיוחס לאדומים (כשר תשמ"ח א, 58–59), וחוקרים שונים מצביעים על כך שהאדומים היו ממילא נימולים (כהן 1999, 115–116), ולא היה מקום לברית המילה הכפויה שמתוארת אצל פתולמאיוס.²

לאור הדמיון במנהגים בין שתי הקבוצות, טוען רוני כי האוכלוסייה האדומית הכפרית הייתה קרובה ביותר ליהודית. גם העובדה שהגיוור "נקלט" בקלות כה רבה, ובתוך פרק זמן קצר הייתה אוכלוסיית אדום יהודית לכל דבר, משמשת במקרים רבים הוכחה לקרבה הרבה שבין שתי הקבוצות (למשל רפפורט תשמ"ד, 215, 217–218). את ההרס של מרשה מסביר רוני ב"פער שבין המגזר הכפרי לבין האוכלוסייה העירונית המיוונת" (שם, 129). לדעתו, החשמונאים נלחמו רק באוכלוסייה עירונית זו, ותושבי מרשה בחרו כנראה בגלות למצרים. כהן טוען אף הוא כי כפריי אידומיאה כרתו ברית עם היהודים נגד ניצול הערים המיוונות (כהן 1999, 116–117). גם כשר שותף למסקנתם והוא מציין כי התקיימה קרבה טבעית רבת-שנים בין החברות המזרחיות והכפריות של האדומים והיהודים, שהתעמתו עם חברה עירונית פניקית מיוונת. לטענתו, התיאורים הכתובים מוגזמים, וכי באזורים שנכבשו התחולל תהליך של גיוור מרצון, שהיה המשך למסורת ארוכה של שיתוף פעולה בין אדומים ויהודים (כשר תשמ"ח א, 169–170).

רפפורט (תשמ"ד, 214–215) סיכם לפיכך את תהליך הכיבוש של אדום במילים אלה:

כיבוש אדום לווה בגיוור תושביה, וזו הפעם הראשונה שנמסר על פעולה כזו בידי שליט חשמונאי. מן הראוי לציין כי המקור מדגיש את כיבוש אדורים ומרשה בנפרד מהכנעת האדומים בכללם, עובדה העולה בקנה אחד עם כך ששתי

האתניות של האדומים בעייתי ביותר ורצוף סתירות פנימיות. דומה כי קוכמן התבסס על תפיסה מיושנת ביותר של אתניות כמבוססת על מוצא ביולוגי. והרי אין זה משנה מהו מוצאם של האדומים, מרגע שראו עצמם כקבוצה נפרדת, הם היו כאלו.

אם כי לטענת שצמן (תשס"ו, 222) וקוקינוס (1998, 90–92), חלק מיושבי אידומיאה כלל לא היו אדומים נימולים, כמנהג אבותיהם בעבר-הירדן, אלא פניקים ובני שאר עממים מיוונים שזנחו את מנהג ברית המילה.

הערים ההלניסטיות הנזכרות והאדומים לא היו זהים מבחינה אתנית ותרבותית [...] נראה אפוא כי בעוד אדורים ומרשה התנגדו להשתלטות היהודית על אדום, לא התקבלה זו באיבה עזה במיוחד על-ידי האוכלוסייה האדומית-שמית האחרת, ואולי אף התקבלה באהדת-מה. כיבוש אדום בידי יוחנן לא היה כיבוש מכל נקודת מבט שהיא, אלא היה בחינת שחרורה משלטון של שתי הערים ההלניסטיות: אדורים ומרשה.

גם שוורץ הדגיש את הפער בין הרטוריקה לפרקטיקה, וטען שהיחסים בין היהודים לשכניהם לא היו כה עוינים כפי שעולה מחלק מן המקורות (שוורץ 1991). בדיון נרחב על יחסי יהודים-שומרונים הדגיש שוורץ (1993) כי ההתפשטות החשמונאית לאזור לוותה בהרס רק של מרכזי העלית (השומרונים) הרפורמיסטית, ושיער כי הרס זה לא רק שלא פגע במרבית האוכלוסייה השומרנית, אלא שהיה אף לקורת רוחה (שוורץ 1993, 17–18). שוורץ הדגיש כי העדויות הארכאולוגיות להרס מתמקדות בהר גריזים ובשכם, ולא במגזר הכפרי (שם, 18), והציע גם הוא שהייתה מדיניות שונה ביחס למגזרים העירוני והכפרי, והאחרון ככל הנראה לא נפגע (שם, 20–21, הערה 9).

כהן (1999, 110–119), בדיונו במדיניות החשמונאית באידומיאה, ניסה ליצור הרמוניזציה בין המקורות ההיסטוריים (שם, 116), וטען שהעדויות על הרס מדברות על הפגיעה במגזר העירוני, ואילו העדות על הצטרפותם של האדומים ליהודים מרצון, אפילו ביזמתם, מתייחסת למגזר הכפרי (שם, 118).

ספראי (תש"ס, 71–72) הציג באחרונה ניתוח שונה במעט. הוא מסכים כי התיאורים המקובלים מוגזמים, אך טוען כי אין לדבר על מדיניות רחומה, ובמילותיו: "לסיכום, קשה לדבר על 'גיור' בכלל וודאי שלא על גיור כפרי, אבל גם לא על מדיניות של חסד ושיתוף פעולה. המרכזים ההלניסטיים ומקדשים פגאניים באזורים אלו נהרסו, והסובלנות הדתית של החשמונאים הייתה מאוד מצומצמת".

מיקוד הבעייה

מדובר בגישות שונות, שגם אם ניתן לזהות בהן גוונים ובני-גוונים, הרי הן משחזרות את מהלך הכיבוש החשמונאי בשתי דרכים נבדלות: האחת שהחשמונאים פגעו גם באוכלוסייה הנכרית הלא-עירונית, והשנייה היא שאוכלוסייה זו, שהייתה קרובה מבחינה תרבותית ליהודים ממילא, קיבלה את סיפוחה לתחום יהודה בברכה, ואולי אפילו יזמה זאת, ובוודאי שלא נפגעה מידי החשמונאים. ראוי להדגיש כי מרבית החוקרים התייחסו לשומרון ולאידיומיאה במקביל, למרות שמדובר בחבלי ארץ שונים, ואף אם הדיון התמקד באזור אחד, הובאו עדויות גם מן האזור האחר (למשל שוורץ 1991; 1993; כהן 1999, ועוד).

הדבר ייראה אולי מוזר, אך למרות שבבסיס הוויכוח עומדת המציאות היישובית

במגזר הלא-עירוני, שכן אין ויכוח שהערים (המעטות) אכן נפגעו, עד כה לא הייתה במחקר התייחסות פרטנית לממצא הארכאולוגי ממגזר יישובי זה (להוציא ספראי תש"ס, אך גם הוא לא דן בממצא ברמת האתר החפור). הדיון התבסס על השערות בדבר המדיניות החשמונאית האפשרית לאור המקורות המעטים והסותרים, על ההיגיון העומד מאחוריה ועל ניסיון להתייחס לממצא הארכאולוגי מן המגזר העירוני (במקרה של אידומיאה, למשל – הממצא ממרשה בלבד).

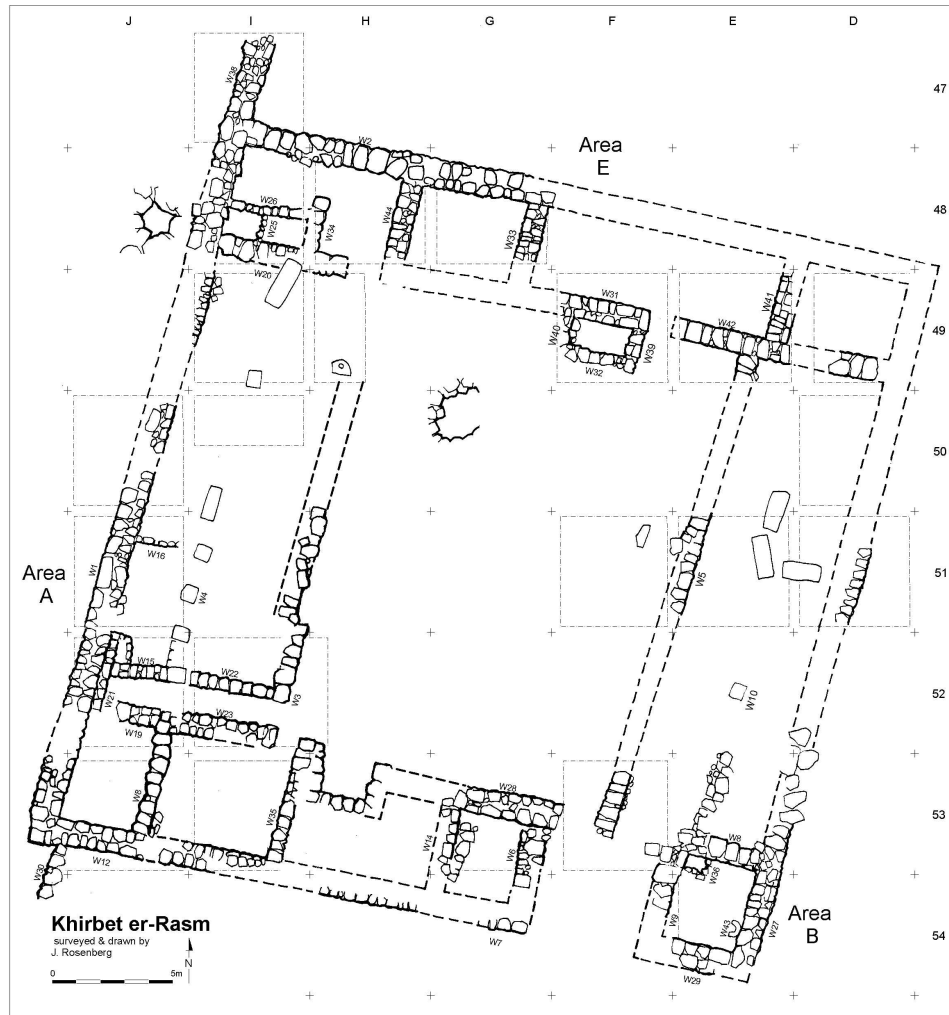
יש להודות כי הבעיה סימפטומטית לארכאולוגיה הארץ-ישראלית בכללה ולא רק לוויוכוח הנוכחי: למגזר הכפרי כמעט שאין התייחסות, ואתרים כפריים נחפרים כמעט רק בחפירות הצלה וזוכים למעט מאוד פרסום (לונדון 1989; פאוסט תשנ"ה; 2000), למרות חשיבותם הרבה לשחזור תולדות היישוב בארץ (השוו פאוסט וספראי 2005). ואולם החתומים מעלה חפרו בשנים האחרונות אתר לא-עירוני בצפון אידומיאה. במאמר זה ייעשה ניסיון לבחון באופן ראשוני, לאור חפירות אלו וחפירות הצלה של אתרים נוספים מן המגזר הכפרי, את השלכות הממצאים על הוויוכוח בדבר המדיניות החשמונאית.

חפירות ח' אֶרְסֶם

ח' אֶרְסֶם שוכנת בראש גבעה נישאה, כק"מ מדרום-דרום-מערב לתל עזקה וכ-11 ק"מ מצפון למרשה, סמוך לעמק האלה (בתחום "פארק בריטניה" של הקרן הקיימת לישראל). האתר התגלה בידי יהודה דגן במסגרת סקר השפלה ונחפר בשנים 1997–2003 בידי משלחת של אוניברסיטת בר-אילן בראשות החתומים מעלה, ובשיתוף הקרן הקיימת לישראל.³ באתר התגלו שרידי כמה תקופות, אך עיקר הממצא הוא מן התקופה ההלניסטית, ודומה כי אז התקיים במקום מבנה בודד, ששטחו הכללי כ-30×30 מ' (כדונם אחד) ובסביבתו מערות, בורות מים וכדומה. בלי קשר לשאלת תפקודו המדויק של האתר – חווה, אחוזה, פונדק, או שילוב של הללו (פאוסט וארליך בדפוס) – ברור כי אין מדובר ביישוב עירוני וכי האתר שכן בלב המגזר הכפרי והיה חלק ממנו.

המבנה המרכזי השתמר בצורה טובה ביותר (איור 1). מרבית הקירות השתמרו לגובה של עד מטר אחד בקירוב, ובכמה מקטעים עולה גובהם אף על מטר וחצי (איור 2). המבנה התגלה חתום תחת שכבת מפולת מסיבית ביותר, שעוביה הגיע בשטחים אחדים ליותר ממטר (איורים 3, 4). בחדרים התגלה באתרו מכלול קרמי עשיר ביותר, שכלל קערות, סירי בישול, נרות, בקבוקים, פכיות, קנקנים ועוד (איורים 5–8). מלבד זאת התגלו במהלך החפירות כמה מטבעות, מרביתם בפני השטח ורק מיעוטם באתרם, וכן חפצים נוספים מאבן וממתכת.

³ ברצוננו להודות לפרופ' זאב ספראי, אז ראש המחלקה ללימודי ארץ-ישראל באוניברסיטת בר-אילן, ואלי שנהב, אז ארכאולוג הקק"ל, על יזמתם וסיועם להשקת החפירות.

איור 1: תכנית כללית של המבנה המרכזי בח' א־רסם. במאה הב' לפני הספירה, ערב חורבן האתר, פעלו בעיקר האגפים הצפוני, המערבי והדרום-מערבי כחלק מן המבנה, ואילו האגף המזרחי וחלק מהדרומי שימשו חלק מ"חצר המבנה", או צרכים אחרים (פאוסט וארליך בדפוס; בהכנה)

כל הזכויות על האיוורים שמורות למשלחת החפירות בח' א־רסם. איוורים 2–7 צולמו בידי אברהם פאוסט; איור 8 צולם בידי דניאל בן-גדליה.

במהלך החפירות התברר כי מרבית חדרי המבנה נאטמו ולא נפתחו להם פתחים חלופיים. התנהגות זו טיפוסית למצב שמבנה נעזב זמנית בידי דייריו, מתוך כוונה לשוב אליו. סגירת הפתחים מונעת כניסה לא רצויה של בעלי חיים ומסמנת לבני האדם כי המבנה אינו נטוש. תופעה דומה זוהתה, למשל, בנומיירה, כפי שדיווח החופר (קוגן 1984, 80–81):

Most identifiable doorways from the latest phase of occupation had been deliberately blocked [...] (A) possible explanation is provided by a modern parallel in the same region; when inhabitants of a house leave for some time, they frequently block their windows and occasionally their doorways with cinderblocks or wood.

וגם הרט (1988, 98), לאחר שדיווח על ממצאים דומים בחפירות בע'רה, הוסיף ברוח דומה: "This practice is still observed today when a householder wishes to leave his building for an extended period of time. The doorways will be unblocked on his return."

דומה כי זה היה גם המצב בח' א־רסם. האתר נעזב בידי יושביו והם קיוו ככל הנראה לחזור למקום. לפיכך הותירו אחריהם את כלי החרס וחפצים נוספים שהיו כבדים או זולים מכדי שיצדיקו את נשיאתם, אך נטלו עמם את חפצי הערך הניידים (להלן). המבנה עצמו חרב, על הממצאים הרבים שבתוכו, חלקו בשרפה עזה. במקום אף התגלה ראש חץ (וכן כמה אבנים ששימשו כנראה בליסטראות; וראו פשין בדפוס), שייתכן כי הוא מעיד על מתקפה על המבנה שהיה אולי כבר נטוש.

המכלול הקרמי דומה לזה שבמרשה (סנדהאוז בדפוס). שם תוארך הרס האתר לשנת 112/111 לפני הספירה (קלונר תשנ"ב; 2003; וראו פינקלשטיין 1998, המאחר מעט את החורבן לשנת 107). דיון מפורט וניתוח המכלולים הקרמיים שהתגלו בחפירה בח' א־רסם מעלים בבירור כי האתר ניטש באותה התקופה (ראו פאוסט וארליך בדפוס).⁴

למרות שאין בידינו עדויות ישירות על זהותם האתנית של תושבי האתר, מיקומו וגם השתלשלות המאורעות וסופו, וכן גם הדמיון בתרבות החומרית בינו ובין מרשה, מעידים כולם כי מדובר באתר גבול אדומי.

⁴ המטבעות שהתגלו פרוסים אמנם על התקופה ההלניסטית הקדומה, וברובם אינם מאוחרים לראשית המאה ה' לפני הספירה, אך ראוי להדגיש כי מדובר במכלול קטן למדי, וקשה להסיק ממנו מסקנות כרונולוגיות מדויקות. יתרה מזו, ראוי לציין כי האתר בח' א־רסם ניטש לפני שנהרס, והמטבעות שהתגלו מייצגים לפיכך רק את האבדן בעת קיומו של האתר, ולא את שלב הקיום האחרון (וזו גם הסיבה למיעוט המטבעות בכלל. הנושא נידון בהרחבה אצל פאוסט וארליך בדפוס). כמו במרשה (מטבעות מרשה נחקרות בידי רחל ברקאי. ברצוננו להודות לה ולעמוס קלונר, חופר האתר, על מידע זה), מטבעות חשמונאיים כמעט שלא נמצאו באתר (ברקאי בדפוס), פרט למטבע אחד של יוחנן הורקנוס שנמצא בפני השטח, ואילו מטבעות אלכסנדר ינאי, הנפוצים ביותר באתרים חשמונאיים, נעדרים לחלוטין מח' א־רסם. הממצא מעיד אפוא בבירור כי האתר חרב בערך בזמן שנהרסה מרשה, וכי מדובר בשלב האחרון של המאה ה' לפני הספירה.

גבולותיה הגאוגרפיים של אידומיאה בתקופה ההלניסטית אינם ידועים לנו במדויק (למשל אהרוני ואחרים 2002, 155, מפה 210), אולם מקובל לראות בעזקה אחת מנקודות הגבול הצפוניות של אזור זה (קוקיניס 1998, 60, אך ראו במפה, שם, עמ' 85, שעזקה עצמה ביהודה). ח' א־רסם, השוכנת מדרום-דרום-מערב לעזקה בתוך נמצאת אפוא אידומיאה, סמוך לגבול יהודה. אם עמק האלה היה הגבול בין שתי היחידות המנהליות, גם מזאת ניתן ללמוד כי האתר בח' א־רסם היה בתחומי אידומיאה.

תולדות האתר אף הן מלמדות שאין מדובר באתר יהודי. מהשוואת המבנה הבודד בחורבת ח' א־רסם לאתר כפרי שנמצא לא הרחק ממזרח לו, חורבת עתרי, שהוא חלק מיהודה ותושביו היו כנראה יהודים (זיסו וגנור תשס"ב, 19–20), ניכר ההבדל: לעומת הנטישה והחורבן של ח' א־רסם (הבא לידי ביטוי בשכבת השרפה ובראש החץ), בעתרי (ובאתרים נוספים) ניכרת המשכיות יישובית. גורלם השונה של האתרים עשוי להעיד על שיוכם השונה – זה לאידומיאה וזה ליהודה (וראו בהרחבה להלן). היבט נוסף הוא תרבותו החומרית של האתר. יש אמנם להיזהר מלהשוות "תרבות חומרית" לאתניות באופן ישיר, והקשר בין חפצים חומריים לזהות הוא מורכב בהרבה (למשל מקגייר 1982; ג'ונס 1997; פאוסט 2006 ב, ושם ספרות נוספת). עם זה, הדמיון לממצא ממרשה ראוי לאזכור שכן הוא מלמד על קשר כלשהו בין האתרים – קשר כלכלי, פוליטי, או אפילו אתני. בהיעדר ידיעות מפורטות יותר על החברה והכלכלה באידומיאה, אין אפשרות להכריע בין האפשרויות הללו על-סמך התרבות החומרית לבדה, אך לענייננו די בכל אחת מהן, שכן הדבר מלמד על היות האתר חלק מאידומיאה, ולו רק מבחינה כלכלית.

באופן פרטני יותר, ראוי לציין את ריבוי הממצאים הנדירים לכאורה באתרים יהודיים, דוגמת אמפורות שולחן ודקנטרים הקשורים לתרבות שתיית היין (סנדהאוז בדפוס).⁵

מכלול העדויות הגאוגרפיות, ההיסטוריות והארכאולוגיות שהוצגו לעיל מלמד כי ברור שהאתר בח' א־רסם השתייך מבחינה כלכלית ופוליטית לאידומיאה, בין שתושבי האתר היו אדומים בזהותם האתנית ובין שלא.

חפירות ח' א־רסם והמציאות היישובית באידומיאה

אנו סבורים כי הממצאים מח' א־רסם מייצגים מגמה ואולי אף מדיניות, וראויים להתייחסות. באתרים נוספים שנחפרו בדרום אידומיאה התגלו שכבות הלניסטיות

⁵ עם זה, יש להדגיש כי כדי לעמוד על זהותם האתנית של התושבים על-סמך הממצא הארכאולוגי, דרוש מידע מפורט ביותר ממספר גדול של אתרים (וראו פאוסט 2006 ב). מאחר שלא זה המצב כיום, ספק אם נוכל בשלב זה לעמוד באופן ודאי, באמצעות סמנים אתניים או זיהוי התנהגות אתנית (וראו בעניין זה מקגייר 1982; ג'ונס 1997; פאוסט 2006 ב), על זהותם של הדיירים במבנה (ניתן רק לקוות כי פרסומם הסופי של הממצאים מח' א־רסם יהיה נדבך שיסייע בעתיד למחקר ארכאולוגי גם על זהויות אתנית בתקופה ההלניסטית).

המתוארכות עד למאה ה'ב' לכל המאוחר. בין האתרים הלא-עירוניים (מצודות וכדומה) שנחפרו באדומיאה יש למנות, מלבד את באר-שבע ולכיש שיידונו להלן,⁶ גם את האתרים הבאים:

תל ערד: במקום התגלתה מצודה מן התקופה ההלניסטית, ולפי הרצוג, "הממצאים מן התקופה ההלניסטית כוללים כלי חרס, כלי זכוכית, אוסטרקונים ומטבעות האופייניים למאות השלישית והשנייה לפני הספירה" (הרצוג תשנ"ז, 250). נראה לפיכך כי המצודה לא שרדה את ההתפשטות החשמונאית, ועמדה מאז בשיממונה עד התקופה הרומית (שם, 251).

חורבת עוזה: מצודה שניטשה בשלהי תקופת הברזל ולאחר ארבע מאות שנה התחדש היישוב בה בשלהי המאה ה'ג' לפני הספירה. יישוב זה הגיע לקצו לקראת סוף המאה ה'ב' לפני הספירה, והמצודה ההלניסטית מתוארכת ל"ימי בית סלווקוס" (בית-אריה תשנ"ב א: 1158; פישר וטל 2007).

יישוב נוסף שיש להזכירו, למרות שייתכן שאופיו עירוני, הוא תל עירא: החופר סבור כי בתקופה ההלניסטית התקיימה במקום עיר מבוצרת, ומציין כי התגלו "כלי חרס האופייניים למאות ה'ד'–ה'ב' לפני סה"נ [...] וכן מטבעות מימי תלמי ה'ב', אנטיוכוס ה'ג', אנטיוכוס ה'ד' ויוחנן הורקנוס" (בית-אריה תשנ"ב ב, 1220).

הממצאים מכל האתרים הללו – שאמנם אינם כפריים באופן מובהק, אך הם שייכים לסביבה הלא-עירונית – מלמדים על קיומו של יישוב הלניסטי במרחב הלא-עירוני עד לסוף המאה ה'ב' לפני הספירה. הפרסום החלקי של חלק מן האתרים אמנם אינו מאפשר לקבוע את אופיין של השכבות ההלניסטיות בהם, או את הנסיבות שהביאו לסופם, אך הדמיון לח' א-רסם אומר דרשני.

יתרה מזו, בדיקת המצב באזורים נוספים מחזקת את הסברה שאכן מדובר במגמה ברורה, שכן בחינת אתרים באזורים אחרים מלמדת בבירור כי יישובים כפריים רבים – ולמעשה כמעט כל היישובים הכפריים שנחפרו – נפגעו מפעילות החשמונאים, והדבר מצביע כמובן גם על המציאות באידומיאה.

חוות מערב השומרון

לחוות מערב השומרון ניתנה במהלך השנים תשומת לב רבה במחקר. מאז זוהתה התופעה בסקר השרון בשנות השבעים, היא זכתה למחקר ולניתוח מפורטים בידי י' פינקלשטיין (תשל"ח; תשמ"א). בהמשך, נסקרו חוות נוספות (ראו גם כוכבי ובית-אריה תשנ"ד; גופנא ובית-אריה תשנ"ז), ורבות מהן אף נחפרו בחפירות ההצלחה שנלוו לעבודות הפיתוח באזור ראש-העין, אלעד, שוהם, וכביש חוצה ישראל (כביש 6). בין האתרים שנמצאו בהם שרידים מהתקופה ההלניסטית יש למנות את החוות

⁶ החווה ההלניסטית באדרת (יוגב תשמ"ב) חרבה כנראה קודם למלחמות החשמונאים ולכן אינה רלוונטית לדיון כאן.

שהתגלו במזור (למשל עמית וזילברכוד תשנ"ה), בטירת יהודה (ייבין ואדלשטיין תש"ל) ובעופרים (ריקלין תשנ"ד), וכן את שתי החוות שנחשפו בח' בורנאט (טורגה, מידע בעל-פה), את האתרים הכפריים שבראש-העין (אבנר-לוי וטורגה תשנ"ז), בקולה (אבישר ושבו תשנ"ח) ובכביש עוקף שוהם (דהרי ועד תשנ"ח).

המחקרים הרבים שהוקדשו לתופעת ההתיישבות באזור, ובעיקר לחוות הרבות שהתקיימו בו, הראו כי ראשיתן של החוות במאה הח' לפני הספירה. יש ויכוח במחקר בדבר הנסיבות המדויקות של ייסודן (פינקלשטיין תשל"ח; תשמ"א; עיטם תש"ס; דר תשמ"ב; פאוסט תשנ"ה; 2006 א), אלא שאין הוא נוגע לענייננו. לאחר ייסודם, התקיימו מרבית היישובים/החוות ברציפות במשך מאות בשנים. מדי פעם ניטש או נהרס אתר ואחר שב והוקם, ורבים התקיימו ברציפות עד המאה הב' לפני הספירה. הממצא הארכאולוגי מלמד בבירור כי מרבית החוות ניטשו באמצע המאה הב' לפני הספירה, או לקראת סוף אותה מאה, והתופעה, שנמשכה יותר ממחצית האלף, חדלה להתקיים. חלק מהחופרים אף קשרו את התופעה במפורש לכיבוש החשמונאי. תיארוך זה נתמך בידי הממצא הקרמי והנומיסמטי כאחד. על החווה בטירת יהודה, למשל, כתבו החופרים (ייבין ואדלשטיין תש"ל, 67), בהתייחסם לשלב ההלניסטי, כי החווה נוסדה

בסוף המאה הרביעית או בתחילת המאה השלישית לפני הספירה, נתקיימה כ-150 שנה ונהרסה בפרק הזמן שבין 180–140 לפני הספירה, מועד תחילתה של מלחמת המכבים. ייתכן שהרס החווה, כפי שהוא ניכר בשכבת השרפה העבה שעל הריסותיה, קשור בתחילתה של מלחמה זו, שאולי נערכו בה פשיטות למקומות קטנים ובלתי אהודים שלא היו מבוצרים היטב ולא מרכזיים, אם כי חשובים לשלטון העוין.

יש לציין כי המטבעות מלמדים על תאריך קרוב יותר לסופה של תקופה זו (רחמני תש"ל, 69).

במזור, לעומת זאת, תוארך הרס החווה ההלניסטית מעט מאוחר יותר, לימי יוחנן הורקנוס. לאחר תיאור הממצאים, כותבים החופרים (עמית וזילברכוד תשנ"ה, 95) כך:

רבים מחדרי החווה, ובייחוד במחסנים שנחשפו בשטח S2-3, הובחן רובד עבה של אפר. על סמך הממצא תוארכה הקמתה של החווה לראשית המאה הב' לפני הספירה, וחורבנה — לשלהי המאה הב' לפני הספירה, ככל הנראה בימיו של יוחנן הורקנוס.

כאמור, אתרים כפריים נוספים, שממצאי החפירה מלמדים כי חרבו או ניטשו במאה הב' לפני הספירה, לעתים לאחר מאות שנות התיישבות, כוללים את הכפר בראש-העין (אבנר-לוי וטורגה תשנ"ז), האתר בכביש עוקף שוהם (דהרי ועד תשנ"ח, 79–80); שימו לב שבתקופה החשמונאית נבנתה על גבי האתר מצודה חשמונאית, שם, 80),

וכנראה החווה עופרים (ריקלין תשנ"ד), היישוב בקולה (אבישר ושבו תשנ"ח), ושתי חוות באזור ח' בורנאט (טורגה, מידע בעל-פה).

פינקלשטיין (תשמ"א, 347), הראשון שהבחין בתופעה, סקר אותה ותיארה, כתב כי "לא קשה להצביע על הסיבה לנטישת האתרים: מרד החשמונאים והזעזועים שבאו על הארץ בכלל ועל האזור הנדון בפרט מאמצע המאה הב' לפני הספירה ואילך". מסקנה זו נתמכת כיום בממצאי החפירות באתרים רבים באזור.

דומה כי החוות באזור אכן נפגעו במהלך שנות ההתפשטות החשמונאית, עד לסופה המוחלט של התופעה בימי יוחנן הורקנוס. גם אם מדובר בתהליך שנמשך כמה עשרות שנים, ואף אם יש טעות בתיארוך המדויק של כמה מן החוות (ולצורך העניין אין זה חשוב באלו), ברור כי ההתפשטות החשמונאית הביאה לקצה של מערכת יישוב כפרית זו (וראו גם ברלין 1997, 28; ספראי תשנ"ה, 190).

ראוי להדגיש כי במאה הב' לפני הספירה הוקמו יישובים כפריים חדשים באזור, אלא שהללו לבשו צורה אחרת ותפרוסתם הייתה שונה (למשל עד תש"ס, 52). יישובים אלו, דוגמת הכפר שנחפר באחרונה למרגלות תל ברקת בידי ד' עמית וח' טורגה, התקיימו עד למאות הא' והב' לספירה, ואז נהרסו כנראה במרד בר-כוכבא (למשל קלונר וזיסו תשס"א; עד תש"ס, 57; וראו גם השינוי באתר בכביש עוקף שוהם, דהרי ועד תשנ"ח, והקמת המבנה החדש בעופרים, ריקלין תשנ"ד). ברור לפיכך כי במקרה זה מדובר ביישובים יהודיים, וכי אלו היו היישובים שהחליפו את מערכת החוות שנהרסה בידי החשמונאים בתהליך התפשטותם.⁷

לאור דברים אלו ברור כי גם במערב השומרון נפגעה ההתיישבות הכפרית המקומית בעת ההתפשטות החשמונאית, ועניין זה מעלה את הסבירות כי הממצאים בח' א-רסם אינם מקריים.

חפירות נוספות

לפני שנים מספר פורסמה חפירת הצלה נוספת, העשויה לזרוע מעט אור על מצב היישוב הכפרי בחבל ארץ אחר – הגליל העליון. מ' אביעם וא' אמיתי (תשס"ב) פרסמו באחרונה את תוצאות חפירותיהם בח' אש-שוהרה, בין ברעם ליראון, סמוך לגבול לבנון. מדובר בבית חווה או בכפר קטן מן התקופה ההלניסטית, שלדעת החופרים ובהתבסס על הממצאים החומריים באתר, התגוררה בו אוכלוסייה נכרית (שם, 130–132). החופרים זיהו שתי שכבות חורבן מן התקופה ההלניסטית. את הראשונה הם מייחסים למאבקים על השלטון בממלכה הסלווקית, אך את החורבן הסופי של האתר הם מייחסים "למאבקים בין המדינה החשמונאית והממלכה הסלווקית ולכיבושי החשמונאים בגליל העליון" (שם, 130). לאחר דיון בממצאים

⁷ גם באזורים אחרים ניכר דגם יישובי חדש בתקופה החשמונאית, ראו למשל את האתר ביד-בנימין (וקסלר-בדולח תשס"א).

באתר ובשינויים קרמיים, הם מוסיפים כי "שינוי זה הוא תוצאה של הכיבוש החשמונאי, פגיעה קשה ביישובים הנכריים ומעבר אוכלוסייה יהודית מיהודה לגליל, ואולי גם תהליכי גיור של קבוצות קטנות" (שם, 132).

הממצא חלקי וניתן גם לפרשנות אחרת. ד' שיאון (2002), למשל, לאור ניתוחו את ממצא המטבעות באתר סבור כי לאחר הרס היישוב ההלניסטי הקדום, הייתה במקום התיישבות יהודית בתקופה החשמונאית. הוא מציין כי היישוב נהרס כנראה כתוצאה ממאבקים שאינם קשורים ביהודה, למרות שאין לפסול מעורבות חשמונאית בחורבנו (שם, *126).

כאמור, הממצא בח' אש-שוהרה הוא חלקי בלבד, וניתן אף לטעון כי הפרשנות מבוססת במידה רבה על המקורות ההיסטוריים. עם זה, נראה כי האתר מצטרף לאתרים כפריים נוספים שנחפרו ונדונו לעיל, שהתמונה המוצגת בהם מקיפה יותר, ובכך הוא מחזק את התמונה הכללית של הרס המגזר הכפרי במקביל לתהליך ההתפשטות של המדינה החשמונאית.

המקדשים במרחב הכפרי

עד כה בדקנו את הממצא באתרים כפריים ולא עירוניים במרחב הפגאני של ארץ-ישראל בתקופה ההלניסטית, וסקרנו אתרים שנחפרו וזוהו בהם הרס והפסקת היישוב שיוחסו לחשמונאים. להלן נבחן את הממצאים בכמה מבנים שהתגלו ברחבי ארץ-ישראל, מבנים אשר אמנם אינם כפריים במהותם, אך הם נמצאים בלב המרחב הכפרי וככל הנראה משרתים אותו. הכוונה היא למקדשים (הלא-עירוניים) מן המאה הב' לפני הספירה שנהרסו בידי החשמונאים (קוקינוס 1998, 92). אף שהריסתם הייתה טבעית ומתבקשת, לטענתנו היא פגעה והקרינה על המרקם הכפרי שסביבם. שני מקדשים מן התקופה ההלניסטית, או שהיו פעילים בתקופה זו, התגלו בדרומה של ארץ-ישראל, בתחום אידומיאה. הדרומי שבהם הוא המקדש בבאר שבע, שנבנה סמוך למצודה שהייתה במקום (הרצוג תשנ"ב, 142; דרפולר 1984). כיבוש המקדש וסילוק כל סממניו הפגאניים, שכללו מנחות שונות (גבעון 1973), מיוחסים ליוחנן הורקנוס (דרפולר 1984, 188–193).⁸ המקדש האחר, מן המאה הב' לפני הספירה, התגלה בתל לכיש ואהרוני ייחס את חורבנו לשנת 150 לפני הספירה (אהרוני 1975, 3–5; טל תשס"ז, 68–69). תאריך זה אין לו על מה לסמוך, ובהתחשב בקרבת המקדש למרשה, נראה שהוא נבנה בראשית המאה הב' וחרב לקראת סופה, עם חורבנה של מרשה. אין זה המקום לדון באופי הפולחן, שאהרוני סבר שהוא יהודי ואחרים ראו בו פולחן פגאני (אהרוני 1975, 7–11), שכן אם כך ואם כך, החשמונאים ראו מקדש כפרי זה בעין רעה והרסוהו. הקשר בין לכיש ומרשה בתקופה ההלניסטית

⁸ נראה כי גם השלב השני של המקדש, שדרפולר ייחסו לפולחן יהודי, שימש לפולחן פגאני והוא הופסק בעקבות הכיבוש החשמונאי (טל תשס"ז, 70–71).

מתבטא אף בשתי צלמיות חרס זהות, מטיפוס ייחודי שאין לו הקבלות, שנעשו באותה תבנית ונמצאו בשני האתרים (אהרוני 1975, לוח 18: 2; ארליך 2002, 10–11, איור 12). לדעתנו לכיש, כמו מרשה הסמוכה לה, היא אתר פגאני באידומיאה, אלא שמרשה הייתה יישוב עירוני ולכיש יישוב כפרי (פרט למקדש ולמבנה סמוך אין יישוב עירוני בלכיש בתקופה זו), ושתייהן לא ניצלו מגורל דומה.

מקדש נוסף שהתקיים במשך התקופה הפרסית וההלניסטית וניזוק מידי החשמונאים הוא המקדש לפולחן הפניקי בהר מצפה ימים שבגליל העליון (פרנקל תשנ"ז). גם מקדש זה, בדומה לאלו שמן הדרום, נמצא בסביבה כפרית מובהקת ושימש לפולחן מקומי כפי שמעידה סיטולה שהוקדשה לעשתורת (פרנקל וונטורה 1998).

הרס המקדשים במגזר הכפרי בוודאי לא היה לרוחה של האוכלוסייה המקומית, והיעדר כל עדות לשימוש חוזר באתרי הפולחן מעיד על השינוי העמוק שחל באוכלוסייה זו, אם משום הקבלה המוחלטת של התרבות החדשה ואם משום פגיעה פיזית ביישובים והגירת תושביהם. מכל מקום, סביר לראות בכך גורם לטראומה שעבר המגזר שאלו היו מקדשיו, והוא מחזק את דברי שצמן בדבר הגיור הכפרי באידומיאה:

"[...] לפי המידע הקיים צריך לצפות שאוכלוסיית אידומיאה, הן המיוונת שישבה בערים הן הכפרית, לא הייתה זונחת את הפולחן והדת המסורתיות באופן רצוני וחופשי ומאמצת את דתם של יריביה" (שצמן תשס"ו, 236).

הערה על זיהוי התופעה בסקרים

עד כה דנו רק במידע מחפירות באתרים הכפריים והלא-עירוניים, ולא הזכרנו כלל את הממצאים מן הסקרים הרבים שנערכו במרוצת השנים באזורים הנדונים.⁹ יש לדבר סיבות מספר. ראשית, ראוי להדגיש כי הסקרים הרבה פחות מהימנים לבדיקת המשכיות יישוביות מחפירות ההצלה. בכל מקרה, כשיש תוצאות של חפירות, הן עדיפות על תוצאות סקרים (וראו למשל פאוסט וספראי 2005). שנית, באזורים רבים, כולל האזורים הנדונים כאן, הוצגה התקופה ההלניסטית בסקרים כמקשה אחת, בלי הבחנה בין התקופה ההלניסטית הקדומה למאוחרת או החשמונאית (הבחנה זו קשה עוד יותר, אפילו באופן תאורטי, באזורי אידומיאה והשומרון, שכן בהם "התקופה החשמונאית" מתחילה מאוחר יותר מאשר ביהודה "הקטנה"). מפות הסקרים של לוד וראש-העין (כוכבי ובית-אריה תשנ"ד; גופנא ובית-אריה תשנ"ז), למשל, וגם סקר השפלה (דגן תשס"א) התייחסו לתקופה ההלניסטית כחטיבה אחת, ולפיכך ברור כי אין אפשרות להיעזר בממצאי הסקרים לליבון הסוגיה שלפנינו, וכי יש להישען על ממצאי החפירות. ראוי להדגיש כי אין מדובר בביקורת על הסוקרים אלא במגבלה המובנית בסקרים: זיהוין

⁹ לניסיון ראשוני להשתמש בממצאי הסקרים לבדיקת השפעת כיבושי החשמונאים (בכל הארץ) ראו ספראי תש"ס.

של תקופות בסקרים הוא דבר קשה ביותר, וזיהוי של תת-תקופות הוא במקרים רבים פשוט בלתי אפשרי.

סיכום ביניים

העדויות שהוצגו עד כה מלמדות באופן חד-משמעי כי היישוב הכפרי בחבלי הארץ השונים שנכללו בתחום ההתפשטות החשמונאית נפגעו אנושות בדיוק בפרק הזמן שהתרחשה התפשטות זו. ניתן אמנם להתווכח על הגורם המדויק להרס באתר זה או אחר, או להתמקח מעט על התאריך המדויק של חורבנו של אתר כלשהו. ואולם אין בדיוקים כאלו או דומים להם כדי לשנות את תמונת המצב הכללית. היישוב הכפרי נפגע אנושות במחצית השנייה של המאה הב' לפני הספירה במקביל להתפשטות החשמונאית, והקשר בין שתי התופעות, בעיקר לאור העדויות ההיסטוריות, נראה ברור וחד-משמעי והבא לטעון כי תופעת הפגיעה במגזר הכפרי, ככלל, אינה קשורה לפעילות החשמונאים, עליו חובת ההוכחה.

שתי עובדות נוספות תומכות בפרשנות המייחסת לחשמונאים את גורם ההרס. העובדה האחת, שדגם היישוב הקדם-חשמונאי הוחלף בדגם יישובי חדש (ראו לעיל, למשל ביחס למערב השומרון), מלמדת על השינוי החד שחל באזורים הנדונים. במקרים רבים נפגעה ?? המערכת ה"חדשה" פגיעה חמורה במרידות היהודים, דבר המחזק את זיהויה כ"יהודית".

העובדה השנייה היא כי לעומת דגם ההתיישבות הכפרית הנכרית שמחוץ ליהודה, המעיד בבירור על נטישה ושינוי, המצב ביישוב הכפרי ביהודה שונה לחלוטין. להלן נסקור לפיכך את הממצא ביהודה.

היישוב הכפרי ביהודה במאה הב' לפני הספירה

בחינת העדויות על היישוב הכפרי ביהודה במאה הב' לפני הספירה ולאחריה מלמדת על דגם ברור של המשכיות. במהלך השנים נחפרו יישובים כפריים אחדים מן התקופה ההלניסטית בתחומי יהודה, ואלו הם:

ח' עתרי: האתר נחפר בידי ב' זיסו וא' גנור. היישוב התקיים באתר זה ברציפות למן שלהי התקופה הפרסית ובמשך כל התקופה ההלניסטית, עד שנפגע בתקופה הרומית. החופרים סבורים כי הוא היה אתר יהודי ונראה שחלק ממקוואות הטהרה בו נחצבו עוד בתקופה ההלניסטית (זיסו וגנור תשס"ב, 19–20).

ח' אום אל-עומדאן: החופרים, א' און וש' וקסלר-בדולח, רואים ביישוב זה כפר יהודי ש"נוסד בתקופה ההלניסטית הקדם-חשמונאית, בסוף המאה הג' או בראשית המאה הב' לפני סה"נ, והמשיך להתקיים ברציפות במהלך התקופה ההלניסטית, החשמונאית והתקופה הרומית הקדומה" (און וקסלר-בדולח תשס"ו, 107). במקום

התגלו ממצאים משמעותיים מהתקופה ההלניסטית הקדומה, ועדויות לכך שהישוב גדל והתפתח בתקופה החשמונאית (שם, 108–111).

הר אדר: בחפירות במקום נחשפו מבנים מספר בידי מ' דדון. המבנה בשטח B הוא מראשית המאה ה'ב', ושימש עד המחצית הראשונה של המאה הא' לפני הספירה (דדון תשנ"ז, 73), כלומר הוא עבר בשלום את מאורעות המחצית השנייה של המאה ה'ב'. מבנה נוסף בקרבת מקום חרב במחצית הראשונה של המאה ה'ב' לפני הספירה, ככל הנראה במהלך המרידות עצמן.

קלנדיה: האתר נוסד ככל הנראה במאה הג' לפני הספירה, אם כי ייתכן שהשימוש בו בשלבו הראשון היה עונתי, בעיקר למן המאה ה'ב' לפני הספירה. האתר חרב כנראה במרד הגדול (מגן 2004, 84).

ח' כבר: בחפירות הצלה שנערכו במבנה במרחק כ-200 מ' מצפון לח' כבר נחשפו שרידים מן התקופה הפרסית ועד לשלהי התקופה ההלניסטית, במאה הא' לפני הספירה (ברוך תשס"ו, *49–*56).

רמת בית שמש: מבנה כפרי שהתקיים למן המאה ה'ב' לפני הספירה (ככל הנראה ממחציתה הראשונה) ואילך, נחפר בידי ע' אייזנברג (טרם פורסם).¹⁰

האתרים שתוארו לעיל מלמדים בבירור כי ביהודה ניתן לזהות דגם של רצף יישובי שונה במובהק מזה שבאזורים הנכריים: אתרי יהודה שנוסדו בתקופה ההלניסטית הקדומה המשיכו להתקיים עד לאחר המאה ה'ב' לפני הספירה, ובדרך כלל עד שחרבו במרידות היהודים ברומאים.¹¹ שוני זה מצביע על כך כי היישוב הכפרי היהודי והנכרי עברו תהליכים שונים במאה ה'ב' לפני הספירה, והדבר מחזק מאוד את הסברה כי הגורם שהשפיע על מצב היישוב הכפרי בתקופה זו הייתה זהותו הדתית, האתנית או הפוליטית, כלומר — אתרים יהודיים לא נפגעו ואילו נכריים נפגעו. הגורם היחיד שניתן לייחס לו שיטתיות בפגיעה ביישוב הנכרי הם החשמונאים.

דיון ומסקנות

העדויות שיש בידינו כיום מצביעות על כך שלא רק המגזר הנכרי העירוני אלא גם המגזר הכפרי נפגע קשה בעת ההתפשטות החשמונאית. יש להודות כי הממצאים אינם מייצגים באופן שווה את כל האזורים הרלוונטיים לדיון. ואולם, בהיעדר ממצאים ברורים המלמדים על המשכיות יישובית במגזר הכפרי, אנו סבורים כי ההצעה שמגזר זה לא נפגע איננה סבירה, שכן היא חסרה לחלוטין גיבוי ארכאולוגי. הממצא הארכאולוגי הקיים, גם אם אינו מלא — ויש לזכור שמדובר על קרוב לעשרים אתרים שנחפרו — מראה בבירור כי ההתיישבות הכפרית באזורים הנכריים נפגעה

¹⁰ אנו מודים לעמנואל אייזנברג על המידע, ולו ולאון דה-גרנט על הדיון בממצא.

¹¹ ניתן לשער כי לא כל האתרים ביהודה התקיימו ברציפות, וכי בעתיד יתגלו אתרים החורגים מהדגם הכללי, אך אין להניח שהדגם הכללי ישתנה שינוי משמעותי.

בתקופה הנדונה ואילו ביהודה נראית מגמה ברורה של המשכיות. גם אם אין ודאות בדבר התאריך המדויק של חורבנו של כל אתר ואתר, או אפילו בדבר הגורמים המדויקים לכך, הדגם הכללי הוא חד-משמעי ומלמד שהמרד החשמונאי ותוצאותיו, כולל התפשטות המדינה החשמונאית, גרמו לפגיעה חריפה במגזר הכפרי של היישוב הלא-יהודי בארץ. ייתכן שבאזורים מסוימים היה המצב שונה, אך חובת ההוכחה של סברה זו חלה על המחזיקים בה, ובהיעדר הוכחה כזו, עלינו להניח כי הפגיעה הייתה רחבה יחסית.¹²

העובדה שבדרך כלל לאחר הנטישה או ההרס של האתרים הכפריים שנפגעו ניתן לזהות דגם יישובי שונה בתקופה החשמונאית, מחזקת את הדעה כי כיבוש החשמונאים אכן גרמו לשינויים בולטים גם בהתיישבות הכפרית.

ראוי גם להדגיש את ההיסטוריה השונה של אזור יהודה. כאן זיהינו המשכיות וגידול מרשימים מן התקופה ההלניסטית לתקופה החשמונאית, ולמעשה עד מרידות היהודים. הנתונים מיהודה משמשים מעין קבוצת ביקורת, המלמדת על חשיבות המידע מחבלי הארץ האחרים.

האם הדברים מלמדים על חורבן בהיקף מלא? ברור שלא. הפערים בידיעותינו מחייבים זהירות רבה. ובכל מקרה, אין ספק כי בשחזור ההיסטורי המתאר התמזגות דתית יש קסם רב. הצעתו של רפפורט (תשמ"ד: 217) כי באזורים שנכבשו לא רק שהיו מן הסתם גם יהודים, אלא שאף האוכלוסייה הלא-יהודית אותם "שמים דוברי ארמית, לשון ששימשה רק יהודים, שה'כיבוש' החשמונאי 'שחררם' מניצול על-ידי ערים הלניסטיות וצירפם לאומה, לתרבות ולדת, שההצלחה העירה להן פנים והיו חדרות בתחושת ערך עצמן ויתרון" – הייתה פתוחה לקבלת אותה דת ותרבות, היא הצעה משכנעת וייתכן כי יש בה הרבה מן האמת (וראו גם כהן 1999: 118). עם זה, כפי שהראינו לעיל, הצגה זו של הדברים היא, לכל הפחות, סכמתית מדי. אין להפריד רק בין הערים ההלניסטיות שנפגעו מידי החשמונאים, למגזר הכפרי שקיבלם בברכה, שכן גם המגזר הכפרי – בחלקו לפחות – נפגע במהלך הכיבוש החשמונאי.

ראוי לציין כי גם ערי ארץ-ישראל, במיוחד בדרום, באידומיאה, אחזו במסורות שמיות ואחרות, מהן רבות וחזקות לאין שיעור, ולפעמים דווקא הערים שמרו על הגדרה עצמית תרבותית יותר ממגזרים אחרים, בגלל חוזקן ומסורתן ארוכת הימים (כשר תשמ"ח ב, 16–49). נראה לפיכך כי הדיכוטומיה שמציעים רפפורט ורונו בין ערים הלניות ומגזר כפרי שמי זקוקה לעיון מחדש. באידומיאה לדוגמה, באתר ששמו זעקוקה, השייך כנראה לפריפריה הכפרית של מרשה ונמצא במרחק 6 קילומטר (בקו

¹² אין לטעון שהתיישבות כפרית היא מטבעה קצרת ימים, ולפיכך ניתן לכאורה לזהות בה משבר יישובי בכל נקודת זמן. טענה מעין זה שוללת את ההיגיון של המשכיות במגזר הכפרי, שעליו מתבססים התומכים בדעה שמגזר זה לא נפגע מן הכיבוש החשמונאי. חוות מערב השומרון מוכיחות כי התיישבות כפרית יכולה להתקיים לאורך זמן ואין הכרח כי תהיה קצרת ימים. העובדה שחוות אלו, שמרביתן התקיימו יותר מ-500 שנה ברציפות, נהרסו במאה הב' לפני הספירה, רק מדגישה את הפגיעה היישובית שנלוותה להתפשטות החשמונאית.

אוירי) ממזרח לה, התגלתה מערת קבורה מטיפוס מערות מרשה (קלונר, רפפורט ורגב תשנ"ב). טיפוס קבורה זה היה חדש באזור בראשית התקופה ההלניסטית ושורשיו באלכסנדריה או בפניקיה. חשוב להדגיש כי אין מדובר רק בדמיון כללי, אלא גם הכתובות בשני האתרים הן ביוונית! הגרפיטי, הממצאים ואנומסטיקון השמות במערה מעידים על אוכלוסייה "הלנית" בתרבותה, וכל זאת בסביבה כפרית ובמרחק מה מעיר האם. ריחוקו של האתר ממרשה שולל את האפשרות כי הנקברים היו בני משפחה עירונית ממרשה.

באותו הקשר ראוי להעיר על היבט פרדוקסלי במקצת בטיעוניהם של הסבורים כי המגזר הכפרי באידומיאה לא נפגע, משום הדמיון הקיים באורח חיי התושבים במגזר זה לאורח חייהם של תושבי יהודה. ההוכחה לדמיון זה מבוססת על גילוי המקווה והכתובה הקדומים במרשה (למשל רונן תשס"ג, 127) ועל שיטת הקבורה שנדונה לעיל. אף שאין ספק כי ממצאים אלו אכן מלמדים על קרבה בין האוכלוסיות, חשוב להדגיש כי הם התגלו דווקא בעיר הגדולה מרשה ולא במגזר הכפרי, והרי גם רונן מסכים, למרות המקווה והכתובה, כי מרשה נהרסה בידי החשמונאים. הממצאים הארכאולוגיים אינם מחזקים אפוא במאומה את הטענות בדבר דמיון בין האוכלוסייה הכפרית באידומיאה לזו היהודית, בניגוד לכאורה למצב במגזר העירוני. עם זה, ברור שהקשר בין היהודים לאדומים ראוי לדיון נוסף (אך גם בהקשר העירוני).

לסיכום, הממצא הארכאולוגי מן המגזר הכפרי נראה תומך בדעה שהיחסים בין יהודה ושכנותיה היו עוינים, וכי הכיבוש החשמונאי לווה בהרס,¹³ לא רק במגזר העירוני, אלא גם בזה הכפרי. מרד החשמונאים והתהליכים שבאו בעקבותיו הביאו, למיטב ידיעתנו, לקריסה כמעט מוחלטת של היישוב הכפרי הנכרי בארץ-ישראל. כיבושיהם במחצית השנייה של המאה ה' ובראשית המאה הא' לפני הספירה שינו את מפת הארץ והטראומה ניכרת באתרים רבים, עירוניים וכפריים כאחד. לפיכך זוהי תקופה פורמטיבית בעיצוב פני הארץ.

ראוי עם זה לציין כי רק המשך המחקר, בהדגשת המצב בהתיישבות הכפרית, יסייע לבדוק עד כמה מקיפה הייתה הפגיעה במגזר זה, וכך להעריך את היחסים בין החשמונאים לאותה אוכלוסייה מקומית "לא מיוונית". לפי שעה אין לנו אלא לקבוע כי אכן הייתה פגיעה כזו.

¹³ הסיבות לכך נעוצות אולי בשיקולים פוליטיים ופרקטיים, ולא בהכרח בעוינות בין האוכלוסיות עצמן. הטענות שהעלה שוורץ (1991) ראויות לפיכך לדיון נפרד, ואין בממצאים הארכאולוגיים כדי לשלול אותן. ואולם, יש להדגיש כי אם אכן צודק שוורץ, הרי שלהיעדר העוינות בין האוכלוסיות לא הייתה השפעה על המדיניות החשמונאית.

ביבליוגרפיה

- אביעם ואמיתי תשס"ב:
 אביעם, מ' ואמיתי, א', תשס"ב, "חפירה בח'רבת אש-שוהרה", בתוך: צ' גל (עורך), ארץ
 צפון: מאמרים בארכאולוגיה של הגליל, ירושלים, עמ' 119–133.
 אבישר ושבז' תשנ"ח:
 אבישר, מ' ושבז', א', תשנ"ח, "קולה", חדשות ארכאולוגיות, קח, עמ' 74–77.
 אבנר-לוי וטורגה תשנ"ז:
 אבנר-לוי, ר' וטורגה, ח', תשנ"ז, "ראש העין", חדשות ארכאולוגיות, קז, עמ' 58–59.
 אהרוני 1975:
 Aharoni, Y., 1975, *Investigation at Lachish V, The Sanctuary and the Residency*, Tel Aviv.
 אהרוני ואחרים 2002:
 Aharoni, Y. et al., 2002, *The Carta Bible Atlas* (4th edition), Jerusalem.
 און ווקסלר-בדולח תשס"ו:
 און, א' ווקסלר-בדולח, ש', תשס"ו, "חורבת אום אל-עומדאן — כפר יהודי ובו בית כנסת
 מתקופת הבית השני במודיעין", קדמוניות, 130, עמ' 107–116.
 אורן ורפפורט 1984:
 Oren, E.D. and Rappaport, U., 1984, "The Necropolis of Maresha-Beth Govrin", *IEJ*,
 34, pp. 114–153.
 ארליך 2002:
 Erlich, A., 2002, "Terracotta Figurines of Hellenistic Maresha: Between Art and Craft",
Assaph, Studies in Art History, 7, pp. 1–16.
 בית-אריה תשנ"ב א:
 בית-אריה, י', תשנ"ב, "עוזה, חורבת", בתוך: א' שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה
 לחפירות ארכאולוגיות בארץ-ישראל, 3, ירושלים, עמ' 1157–1159.
 בית-אריה, תשנ"ב ב:
 בית-אריה, י', תשנ"ב, "עירא, תל", א' שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות
 ארכאולוגיות בארץ-ישראל, 3, ירושלים, עמ' 1216–1221.
 בר"ג 1994:
 Barag, D., 1994, *Israel Numismatic Journal*, 12, pp. 1–12.
 ברוך תשס"ו:
 ברוך, י', תשס"ו, "מבנים מן התקופות הפרסית, ההלניסטית והרומית הקדומה בשולי ח'רבת
 כבר שבצפון הר חברון", עתיקות, 52, עמ' 49–71.*
 ברכוכבא תשס"ג:
 ברכוכבא, ב', תשס"ג, "כיבוש העיר שומרון בידי יוחנן הורקנוס: העילה להטלת המצור,
 היישוב היהודי בחבל עקרבא, והריסת העיר סמאריה", קתדרה, 106, עמ' 7–34.
 ברלין 1997:
 Berlin, A., 1997, "Between Large Forces: Palestine in the Hellenistic Period", *Biblical
 Archaeologists*, 60, pp. 2–51.

ברקאי בדפוס:

Barkay, R., forthcoming, "The Coins of Kh. er-Rasm", in: A. Faust and A. Erlich, *The Excavations at Kh. er-Rasm: The Changing Faces of the Countryside*, Oxford.

גבעון 1973:

Giveon, R., 1973, "Egyptian Objects in Bronze and Faience", in: Y. Aharoni (ed.), *Beer Sheva*, I, Tel Aviv, pp. 54–55, pls. 22–23.

גודמן 1994:

Goodman, M., 1994, *Mission and Conversion: Proselytizing in the Religious History of the Roman Empire*, Oxford.

ג'ונס 1997:

Jones, S., 1997, *The Archaeology of Ethnicity: Constructing Identities in the Past and Present*, London.

גופנא ובית־אריה תשנ"ז:

גופנא, ר' ובית־אריה, י', תשנ"ז, סקר ארכאולוגי של ישראל — מפת לוד, ירושלים.

דגן תשס"א:

דגן, י', תשס"א, "היישוב בשפלת יהודה באלף השני ובאלף הראשון לפני הספירה, מקרה מבחן לתהליכי יישוב בחבל מוגדר", חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל־אביב.

דרון תשנ"ז:

דרון, מ', תשנ"ז, הר אדר, עתיקות, 32, עמ' 63–79.

דהרי ועד תשנ"ח:

דהרי, ע' ועד, ע', תשנ"ח, "כביש עוקף שוהם", חדשות ארכיאולוגיות, קח, עמ' 79–83.

דר תשמ"ב:

דר ש', תשמ"ב, "חוות חקלאיות קדומות באיזור נחל בית עריף", נופים, 16, עמ' 47–60.

דרפּלר 1984:

Derfler, S., 1984, "The Hellenistic Temple at Beersheva, Israel", Ph.D. Thesis, University of Michigan.

הרט 1988:

Hart, S., 1988, "Excavations at Ghareh, 1986: Preliminary Report", *Levant*, XX, pp. 89–99.

הרצוג תשנ"ב:

הרצוג, ז', תשנ"ב, "תל באר שבע", בתוך: א' שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכאולוגיות בארץ־ישראל, 1, ירושלים, עמ' 134–143.

הרצוג תשנ"ז:

הרצוג, ז', תשנ"ז, תל המצודות בערד, תל אביב.

וקסלר־בדולח תשס"א:

וקסלר־בדולח, ש', תשס"א, "יד בנימין", חדשות ארכיאולוגיות, 112, עמ' 123–125.

זיסו וגנור תשס"ב:

זיסו, ב' וגנור, א', תשס"ב, "חורבת עתרי — כפר יהודי מתקופת הבית השני בשפלת יהודה", קדמוניות, 123, עמ' 18–27.

טל תשס"ז:

טל, א', תשס"ז, הארכאולוגיה של ארץ-ישראל בתקופה ההלניסטית: בין מסורת לחידוש, ירושלים.

יוגב תשמ"ב:

יוגב, א', תשמ"ב, "אדרת", חדשות ארכיאולוגיות, עח-עט, עמ' 81-82.

ייבין ואדלשטיין תש"ל:

ייבין, ז' ואדלשטיין, ג', תש"ל, "חפירות טירה יהודה", עתיקות, ו (סדרה עברית), עמ' 56-67.

כהן 1999:

Cohen, S.J.D., 1999, *The Beginning of Jewishness: Boundaries, Varieties, Uncertainties*, Berkley, Los Angeles and London.

כוכבי ובית-אריה תשנ"ד:

כוכבי, מ' ובית-אריה, י', תשנ"ד, סקר ארכאולוגי של ישראל — מפת ראש העין, ירושלים.

כשר תשמ"ח א:

כשר, א', 1988, אדום, ערב וישראל, ירושלים.

כשר תשמ"ח ב:

כשר, א', 1988, כנען, פלשת, יוון וישראל, ירושלים.

כשר תשס"ב:

כשר, א', תשס"ב, "קווים לדמותה ולמוצאה של השושלת ההרודיאנית", קתדרה, 103, עמ' 165-184.

לונדון 1989:

London, G. 1989, "A comparison of two life styles of the late second millennium", *BASOR*, 273, pp. 37-55.

מגן 2004:

Magen, Y., 2004, "A Second Temple-Period Viticulture and Wine-Manufacturing Agricultural Settlement", in: Y. Magen et al., *The Land of Benjamin* (JSP 3), Jerusalem, pp. 29-144.

מקגייר 1982:

McGuire, R.H., 1982, "The Study of Ethnicity in Historical Archaeology", *Journal of Anthropological Archaeology*, 1, pp. 159-178.

סנדהאוז בדפוס:

Sandhaus, D., forthcoming, "The Pottery from Kh. er-Rasm: The Typology of the Pottery from the Hellenistic, Roman and Later Periods", in: A. Faust and A. Erlich, *The Excavations at Kh. er-Rasm: The Changing Faces of the Countryside*, Oxford.

ספראי תשנ"ה:

ספראי, ז', תשנ"ה, "שפלת השומרון בתקופה הביזנטית", מחקרי יהודה ושומרון: דברי הכנס הרביעי, עמ' 189-208.

ספראי תש"ס:

ספראי, ז', תש"ס, "ייהודה של ארץ-ישראל החשמונאית", בתוך: י' שוורץ, ז' עמר וע' ציפר (עורכים), ירושלים וארץ-ישראל, ספר אריה קינדלר, תל-אביב, עמ' 70-88.

עד תש"ס:

עד, ע', תש"ס, "תפרוסת היישוב בהדום הר שומרון (בין הדרכים מאנטיפטריס לשכם ומלוד לירושלים) בתקופה הביזנטית", חיבור לשם קבלת תואר מ"א של האוניברסיטה העברית בירושלים.

עייטם תש"ם:

עייטם, ד', תש"ם, "ייצור שמן ויין בהר אפרים בתקופת הברזל", עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב.

עמית וזילברבוד תשנ"ה:

עמית, ד' וזילברבוד, א', תשנ"ה, "מזור — 1994–1995", חדשות ארכיאולוגיות, קו, עמ' 92–96. פאוסט תשנ"ה:

פאוסט, א', תשנ"ה, "ההתיישבות הכפרית בארץ-ישראל בתקופת המלוכה", עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן.

פאוסט 2000:

Faust, A., 2000, "Rural Community in Ancient Israel", *BASOR*, 317, pp. 17–39.

פאוסט 2005:

Faust, A., 2005, "The Canaanite Village: Social Structure of Middle Bronze Age Rural Communities", *Levant*, 37, pp. 105–125.

פאוסט 2006 א:

Faust, A., 2006, "Farmsteads in Western Samaria's Foothills: A Reexamination", in: A.M. Maeir and P. De Miroschedji (eds.) "I will speak the riddles of ancient times": *Archaeological and Historical Studies in Honor of Amihai Mazar on the Occasion of his Sixtieth Birthday*, Winona Lake IN, pp. 477–504.

פאוסט 2006 ב:

Faust, A., 2006, *Israel's Ethnogenesis: Settlement, Interaction, Expansion and Resistance*, London.

פאוסט וארליך בדפוס:

Faust, A. and Erlich, A., in press, *The Excavations at Kh. er-Rasm: The Changing Faces of the Countryside*, Oxford, forthcoming.

פאוסט וארליך בהכנה:

Faust, A. and Erlich, A., forthcoming, *Kh. er-Rasm, Israel: An Hellenistic Period Isolated Structure in the Countryside*.

פאוסט וספראי 2005:

Faust, A. and Safrai, Z., 2005, "Salvage Excavations as a Source for Reconstructing Settlement History in Ancient Israel", *PEQ*, 137, pp. 139–158.

פינקלשטיין תשל"ח:

פינקלשטיין, י', תשל"ח, "התיישבות כפרית בשולי ההר באגן הירקון בתקופה הישראלית-הלניסטית", עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב.

פינקלשטיין תשמ"א:

פינקלשטיין, י', תשמ"א, "חוות חקלאיות במורדות המערביים של הר שומרון", ארץ-ישראל, טו, ירושלים, עמ' 331–348.

פינקלשטיין 1998 :

Finkielsztejn, G., 1998, "More Evidence on John Hyracnus I's Conquest: Lead Weights and Rhodian Amphora Stamps", *Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society*, 16, pp. 33–63.

פישר וטל 2007 :

Fischer, M.L. and Tal, O., 2007, "The Hellenistic and Roman Periods", in: I. Beit-Arieh, *Hurvat 'Uza and Hurvat Radum, Two Fortresses in the Biblical Negev* (Tel Aviv University, Institute of Archaeology, Monograph Series 25), Tel Aviv, pp. 335–339.

פרנקל תשנ"ז:

פרנקל, ר', תשנ"ז, "המקדש מן התקופה הפרסית בהר מצפה-ימים", קדמוניות, 113, עמ' 46–53.

פרנקל וונטורה 1998 :

Frankel, R. and Ventura, R., 1998, "The Misphe Yamim Bronzes", *BASOR*, 311, pp. 39–55.

פשין בדפוס:

Peshin, R., forthcoming, "Stone Vessels from Kh. er-Rasm", in: A. Faust and A. Erlich, *The Excavations at Kh. er-Rasm: The Changing Faces of the Countryside*, Oxford.

קוגן 1984 :

Coogan, M.D., 1984, "Numeira 1981", *BASOR*, 255, pp. 75–81.

קוכמן תשמ"א:

קוכמן, מ', תשמ"א, "מעמדה והיקפה של יהוד מדינתא' בתקופה הפרסית", חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים.

קוקינוס 1998 :

Kokkinos, N., 1998, *The Herodian Dynasty: Origins, Role in Society and Eclipse*, Sheffield.

קלונר תשנ"ב:

קלונר, ע', תשנ"ב, "מרשה", קדמוניות, כד (95–96), עמ' 70–85.

קלונר 2003 :

Kloner, A. (ed.), 2003, *Maresha Excavations Final Report, I: Subterranean Complexes 21, 44, 70*, Jerusalem.

קלונר ואשל תשנ"ד:

קלונר, ע' ואשל, א', תשנ"ד, "אוסטרקון ארמי ובו מסמך נישואין אדומי ממרישה משנת 176 לפני הספירה וזיקתו לכתובה היהודית", תרביץ, סג, עמ' 485–502.

קלונר וזיסו תשס"א:

קלונר, ע' וזיסו, ב', תשס"א, "מערכות המסתור בשפלת לוד וקביעת הגבול הצפוני של האזור עליו שלט בר־כוכבא", בתוך: ח' אשל וב' זיסו (עורכים), חידושים בחקר מרד בר־כוכבא, רמת־גן, עמ' 73–85.

קלונר וזיסו תשס"ג:

קלונר, ע' וזיסו, ב', תשס"ג, עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני, ירושלים.

- קלונר, רגב ורפורט תשנ"ב:
 קלונר, ע', רגב, ד' ורפורט א', תשנ"ב, "מערת קבורה מהתקופה ההלניסטית בשפלת יהודה", עתיקות, 21, עמ' 27–50.
- רונן תשס"ג:
 רונן, י', תשס"ג, "הממצאים מחפירות מרשה וגיור האדומים", בתוך: א' אופנהיימר, מ' מור, ג' פסטור וד' שוורץ (עורכים), יהודים ונכרים בארץ-ישראל בימי הבית השני, המשנה והתלמוד, ירושלים, עמ' 123–131.
- רחמני תש"ל:
 רחמני, ל"י, תש"ל, "מטבעות טירה יהודה", עתיקות, ו (סדרה עברית), עמ' 68–69.
- ריקלין תשנ"ד:
 ריקלין, ש', תשנ"ד, "עפרים", חדשות ארכיאולוגיות, ק, עמ' 45–46.
- רפפורט תשכ"ז:
 רפפורט, א', תשכ"ז, "הערים ההלניסטיות ויהודה של ארץ-ישראל בתקופת החשמונאים", בתוך: ש' פרלמן וב' שימרון (עורכים), דורון (ח"י מחקרים מוגשים לב"צ כץ), תל-אביב, עמ' 219–230 (וראו גם רפפורט א', תשנ"ד, הערים ההלניסטיות ויהודה של ארץ-ישראל בתקופת החשמונאים", בתוך: א' רפפורט וי' רוני (עורכים), מדינת החשמונאים, ירושלים, עמ' 231–242).
- רפפורט תשמ"ד:
 רפפורט, א', תשמ"ד, "מדינת החשמונאים", בתוך: מ' שטרן (עורך), התקופה ההלניסטית ומדינת החשמונאים (37–332 לפני הספירה), ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ירושלים, עמ' 191–272.
- שוורץ 1991:
 Schwarz, S., 1991, "Israel and the Nations Roundabout: 1 Maccabees and the Hasmonean Expansion", *JJS*, 42, pp. 16–38.
- שוורץ 1993:
 Schwartz, S., 1993, "John Hyrcanus I's Destruction of the Gerizim Temple and Judaeo-Samaritan Relations", *Jewish History*, 7, pp. 9–25.
- שיאון 2002:
 Syon, D., 2002, "Coins from the Excavations at Khirbet es-Shuhara", in: Z. Gal (ed.), *Eretz Zafon: Studies in Galilean Archaeology*, Jerusalem, pp. *123–*134.
- שצמן תשס"ג:
 שצמן, י', תשס"ג, "היחסים בין יהודים לנכרים בדורות הראשונים של החשמונאים לפי מקורות בני הזמן", א' אופנהיימר, מ' מור, ג' פסטור וד' שוורץ (עורכים), יהודים ונכרים בארץ-ישראל בימי הבית השני, המשנה והתלמוד, ירושלים, עמ' 142–158.
- שצמן תשס"ו:
 שצמן, י', תשס"ו, "על גיורם של האדומים", בתוך: מ' מור ואחרים (עורכים), לאוריאל, מחקרים בתולדות ישראל בעת העתיקה מוגשים לאוריאל רפפורט, ירושלים, עמ' 213–241.